

חגית כהן, בחנותו של מוכר הספרים: חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, המרכז לחקר תולדות יהודי פולין והוצאת ספרים ע"ש י"ל מאנגס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ו, כ-180 עמ'

הבמאי, הסופר והעורך מיכאל וייכרט (1890–1967) סיפר בזיכרונותיו כי בעיר הולדתו, סטאניסלאבוב (Stanisławów), היו שלוש חנויות ספרים בשנים הראשונות של המאה העשרים. שלוש החנויות מכרו ספרי קודש ותשמישי קדושה, אך מתחת לדלפק נהגו הסוחרים להחזיק גם ספרוני מעשיות בידיש. אחד ממוכרי הספרים הללו, אברהם רובינזון, קשר קשרים עם סוחרי ספרים בוורשה ורכש מהם ספרים וכתבי עת בידיש. בחנותו של רובינזון ניתן היה למצוא ספרים של מגדלי מוכר ספרים, י"ל פריץ, שלום עליכם, שמעון פרוג, שלום אש ועוד סופרי יידיש מפורסמים רבים. עבור קהל קונים פחות אגב טעם החזיק רובינזון בחנותו גם ספרים וספרונים פופולריים של נחום מאיר שייקביץ (שמ"ר) ומחזות עממיים של יוסף לטיינר ויעקב גורדין. וייכרט הצעיר, שבזכו את דמי הכיס שקיבל מהוריו על קניית ספרים ללא הבחנה, ונתקל בסירוב בבקשו עוד כסף, הכריז על ניתוק קשרים עם ההורים ואף פתח בשביתת רעב לעת הגשת ארוחת הערב. לאות הזדהות הכריזה גם אחותו על שביתת רעב ועוד באותו ערב נכנעו ההורים. משהבין וייכרט כי גם תוספת התקציב אולה, הוא השכיר למוכר הספרים את שירותיו ככותב מכתבים בגרמנית ובפולנית ואף סייע לו בהכנת מילון עברי-גרמני-פולני. בתמורה לכך הצליח וייכרט למלא בספרים בידיש שלושה מדפים בארון הספרים שלו.¹ עדותו של וייכרט אופיינית לצעירים יהודים רבים במזרח אירופה בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים שכתבו זיכרונות. צעירים אלה החליפו את ארון הספרים שבבית המדרש בספרים שבחנות הספרים (שלעתים קרובות שימשה גם ספריית השאלה), ונהגו לפקוד אותה בקביעות ולעתים לבלות בה שעות רבות (כפי שנהגו לעשות קודם לכן בבית המדרש). מוכרי ספרים – אם נודדים ואם קבועים במקומם – שימשו סוכני תרבות חשובים כבר למן המאה השמונה עשרה וקירבו ציבור הולך וגדל של שוחרי תורה ודעת למילה הנדפסת באשר היא.² מוכרי ספרים יהודים מילאו מקום חשוב גם בסביבה הלא יהודית. כך, למשל, כבר באמצע המאה התשע עשרה נודעו סוחרי ספרים יהודים בוורשה כחלוצי המסחר בספרים ישנים ועתיקים וכבעלי רוב בתי המסחר הללו, שנועדו בראש ובראשונה להפיץ תרבות פולנית בקרב הציבור הפולני. היו ביניהם יהודים יראי שמים נטולי השכלה כללית, מלומדים ששאפו להשתלב בתרבות הפולנית, ואלה שהזדהותם עם הסביבה הפולנית הייתה מלאה.³ בסביבה היהודית מילאו, כאמור, מוכרי הספרים תפקיד חשוב ביותר כסוכני השכלה ותרבות.

ספרה של חגית כהן תורם תרומה חשובה לתחום, המצומצם עדיין במקומותינו, של תולדות הספר והקריאה בכלל, ושל המסחר בספרים בפרט. חגית כהן מתייחסת לחנות הספרים כ'מיקרוקוסמוס

1 מיכאל וייכערט, זכרונות, תל אביב 1961, עמ' 124–125.

2 ראו: זאב גריס, ספרות ההנהגות – תולדותיה ומקומה בחיי חסידי הבעש"ט, ירושלים תש"ן, עמ' יד-טו; הנ"ל, ספר סופר וסיפור בראשית החסידות – מן הבעש"ט ועד מנחם מגדל מקוצק, תל אביב תשנ"ב, עמ' 47.

3 יעקב שאצקי, געשיכטע פון יידן אין וואַרשע, ג, ניו יאָרק 1953, עמ' 323–324, 410–412; Marian Fuks, *Żydzi w Warszawie*, Warszawa 1992, pp. 217–225

המשקף מגמות ותהליכים בחברה הנחקרת' (עמ' 1). בהקשר היהודי המזרח אירופי, היא משחזרת בספרה (שהוא עיבוד של עבודת גמר לתואר מוסמך באוניברסיטת בר אילן) את עשייתם והשפעתם של מוכרי ספרים במישור החברתי והתרבותי היהודי בעשורים האחרונים של המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים. היא בחרה כמקרי מבחן חמישה מוכרי ספרים, שפעלו באזורים גאוגרפיים שונים במזרח אירופה. המחקר נעשה בשני מסלולים: בראשון תיארה המחברת את קורות חייהם ואת דפוסי פעילותם של מושאי מחקרה; בשני היא 'נכנסה', כהגדרתה, לתנויות הספרים שלהם (ושל אחרים) וניתחה את תכולתן בעזרת הקטלוגים ורשימות הספרים שפרסמו מעל במות שונות במהלך השנים. מקורות נוספים שעמדו לרשותה, לבד מספרות המחקר הרלוונטית, היו תכתובות פרטיות ועיתונות עברית בת הזמן, שהיא כידוע מקור בלתי נדלה של מידע בכל תחום ועניין.

הפרק הראשון של הספר ('עיצוב תרבות הקריאה והספר של יהודי מזרח אירופה') עוסק בתנאים הטכניים והחוקיים שאפשרו את פעילותם של מוכרי הספרים. השלטונות הרוסיים גילו התעניינות רבה בהרגלי הקריאה של הציבור היהודי, במסגרת מדיניות 'התיקונים' החברתיים, הכלכליים והתרבותיים שביקשו להנהיג. כחלק מן הפיקוח על תחום זה הוטלו, למן השליש הראשון של המאה התשע עשרה, הגבלות רבות על פתיחתם של בתי דפוס עבריים באימפריה, ובד בבד הופעלה צנזורה הן על ספרים שהובאו לדפוס הן על תכולתן של חנויות ספרים. למרות זאת פעלו ברוסיה בתי דפוס ללא רשיון (בעיקר חסידיים), וגם הברחת ספרים וכתבי עת ממערב אירופה הייתה לעניין שבשגרה, הודות לחופש הרב יחסי שניתן בתחומי פולין הקונגרסאית. בסוף הפרק מונה המחברת את המסגרות השונות שניתן היה להשיג בהן ספרים ולקראם (בתי מדרש, ספריות משכיליות ציבוריות וספריות השאלה פרטיות, לרבות חנויות ספרים).

הפרק השני ('מוכרי הספרים: סיפורי חיים') סוקר את קורות חייהם ואת פועלם החברתי-התרבותי של חמישה מוכרי ספרים: אברהם צוקרמן ואליעזר יצחק שפירא מוורשה, יצחק מיכלובסקי מווילנה, אהרן פויסט מקרקוב ויעקב אהרנפרייז מלמברג (לבוב). על פי מקורות ראשוניים ושניים רבים, מאפשרת הכותבת לקוראים להכיר מקרוב את סוכני התרבות הללו ולעקוב אחר תהליך הניהול של בתי העסק שלהם, בהתאם למשתנים שונים בתפיסת עולמם, במציאות הפוליטית והכלכלית שבה חיו ובקהל היעד שאליו ביקשו לפנות. למרות השוני באופיים, ברקעם ובמעמדם של מוכרי הספרים, אפשר להכליל ולומר כי היו אלה אנשים שרכשו את השכלתם בכוחות עצמם ושלטו גם בשפות זרות. למרות הצהרתם על נאמנות לספרות ההשכלה הם סחרו גם בספרות רבנית, וחרף זיקתם החזקה לספרות העברית המתפתחת הם הכניסו לבתי העסק שלהם גם ספרים ביידיש, שפה שהיחס אליה בחוגים המדוברים באותם ימים היה בשפל המדרגה. מוכרי הספרים לא הסתפקו רק בניהול העסק, היו מהם שעסקו בדפוס, בהבאה לדפוס ובהוצאה לאור ואף בכתיבה ספרותית או פובליציסטית. היו ביניהם בעלי קשרים עם עמיתים מעבר לגבול ולעתים אף מעבר לים – יתרונות שהקנו להם עדיפות ברורה על מתחריהם ויוקרה רבה. מוכרי הספרים מצאו עצמם בין – ולעתים אף בתוך – מעגל יוצרי הספרות לבין הקהל הרחב על דרישותיו וטעמו: 'אלו גם אלו [מוכרי הספרים לסוגיהם] סיפקו את התשתית הכלכלית-ארגונית לפעילותה של "הרפובליקה הספרותית" והבטיחו את קיומה החומרי' (עמ' 67). זאת ועוד, חנויות הספרים שימשו גם מקום מפגש חברתי ובמה לחילופי דעות ורעיונות. הפרק השלישי ('מגמות חדשות: משפחת צוקרמן נגד הוצאת הספרים "אחיאסף"') חושף בפנינו מאבק עיקש אך עקר שניהלה משפחת צוקרמן (יורשיו של אברהם צוקרמן הנזכר) בשנת 1902 נגד

כוונתה של הוצאת הספרים הלאומית 'אחיאסף' לפתוח חנות ספרים ברחוב נלבקי בוורשה היהודית, ובקרב מקום לחנות שייסד אבי המשפחה, נוסף על שמונה החנויות שכבר פעלו בו. פרק זה מבוסס ברובו על איגרות ששלחה משפחת צוקרמן לאחד העם (שעמד אז בראש 'אחיאסף'), על מודעות מטעמה בעיתונות ועל חומר ארכיוני. אברהם צוקרמן תואר בידי אלמנתו כמי שהפצת ההשכלה העברית הייתה נר לרגליו:

בבית מסחר אישי ואבינו לא היו סדורים ולא בבא מעשיות, כי אם ספרי מאפו, קלמן שולמן, מ"א גינצבורג, יל"ג, סמולנסקי, א"ה וייס, קראכמאל, ריגיו, ריב"ל וכו'... גם איש משכיל היה במכרו ספרים לקוני; היים עוד אנשים, אשר בימי ילדותם ובחרותם באו אליו לקנות איזה ספר שהיה בחנותו ומאן למכרו להם באמרו כי לא להם עוד הספר הזה, ולא אבה למכרו להם, בשום אופן; לא להריוח בלבד היו ענינו נשואות, אף כי היה תמיד חיי צער ודחק (עמ' 71).

בחנות הספרים של משפחת צוקרמן (בדומה לחנויות אחרות) נמכרו גם ספריה ועיתוניה של הוצאת 'אחיאסף' ואליה הועברו גם ההכנסות ממכירתם. ההתקפה על 'אחיאסף' כללה גם האשמות באי-סדרים כספיים ובבגידה ביעודה להעשיר את הספרות העברית ולתמוך ביצריה. פנייתיה החוזרות ונשנות וקריאותיה הפומביות של משפחת צוקרמן הושבו ריקם. במאבקו של הפרט בתאגיד המסחרי המזוהה עם התנועה הלאומית לא נמצא מי ששייב ליורשיו של אברהם צוקרמן על טענותיהם או מי שינסה לרצות אותם על העוול שנגרם להם.

הפרק הרביעי ('מדף הספרים: הקטלוגים ומה שבהם') עוסק בניתוח שבעה עשר קטלוגים של עשרה מוכרי ספרים (שניים מוורשה, שניים מוילנה, שניים מלמברג [לבוב], שניים מאודסה, אחד מקרקוב ואחד מבברויסק) בין השנים 1874-1899, וקטלוג נוסף משנת 1910. בסך הכול שימשו את המחברת לצורך עיבוד הנתונים לפרק זה 17,622 כותרים.⁴

תוכנם של הקטלוגים ורשימות הספרים שפרסמו מוכרי הספרים דומים לעתים באופן מפתיע, על אף המרחקים ביניהם והרקע השלטוני השונה שבו פעלו. כמסמכים המשקפים היצע וביקוש, מעידים המקורות הנזכרים על שינויים בטעמים הספרותיים של הלקוחות, אם כי בצדק מדגישה תגית כהן ש'לא תמיד תוצרת הדפוס היא בבואה נאמנה של דפוסי הקריאה של הציבור, ולא כל ספר שנדפס זכה להצלחה' (עמ' 88).

לשם ניתוח הנתונים וכדי לשרטט באמצעותם תהליכים חברתיים ותרבותיים, מיינה המחברת את כותרי הספרים (וכתבי העת) לחמישה עשר נושאים. השינויים בביקוש לספרים והשתקפותם בקטלוגים נבעו מגידול מתמיד במספר הקוראים, מחד גיסא, ומהוזלת מחירם של ספרים והפיכתם נגישים יותר, מאידך גיסא. המחברת מצביעה על פער ניכר שנוצר בין מחירי ספרי קודש וספרים בידיים לבין מחיריהם (הגבוהים יחסית) של ספרים בעברית ובלועזית. בראייה כוללת מתברר כי במהלך השנים חלה ירידה בחלקם היחסי של ספרים בעברית לעומת גידול בספרי הקודש ובמיוחד ספרים בידיים. ואולם, יש לזכור כי בראשית התקופה הנחקרת היו מוכרי ספרים שנמנעו מלמכור, או לפחות מלפרסם, ספרי קודש, אך בסוף התקופה פרסמו כולם את רשימת ספרי הקודש שברשותם. ובדומה לכך, בשנות השבעים לא היו ספרים בידיים 'סחורה' שמוכריה התגאו בה, אך בחלוף הזמן נמצאו בקטלוגים

4 פירוט נתוני המדגם, שהם כשלעצמם מאירי עיניים, מופיע כנספח בעמ' 147-162.

שמותיהם של ספרי קריאה ועיון איכותיים – בהתאם להתקדמות שחלה במעמדה של השפה מ'ז'ארגון' ללשון לגיטימית. אף כך היה לגבי ספרות עממית קלה וזולה, שנועדה להעברת זמן והייתה נטולת כל יומרות חינוכיות או אסתטיות. לגבי הספרים בעברית, יש לשים לב כי הירידה לא באה לידי ביטוי במספר הספרים שנדפסו, ואולי יש לתלות זאת גם בגידול המתמשך במספר ספרי הילדים בעברית משנות התשעים ואילך. לעומת זאת, ביחס לספרים בלועזית יש לתת את הדעת לעדיפות המשתנה בהתאם לאזורים הגאוגרפיים הרלוונטיים. מעבר לכך, אם בשנות השבעים נדחקו ספרים אלה לשולי הרשימות מבלי לפרטם, הרי שבקטלוגים הבאים הם זכו לפירוט הולך וגדל. יחד עם זאת חשוב לזכור כי גם ספרים אלה עסקו בדרך כלל בעניינים יהודיים.

הספר שלפנינו כתוב היטב, בלשון קולחת ובהירה. הוא חושף בפנינו דמויות שהיו מוכרות ומשפיעות בשעתן ומכניס אותנו אל בין ארונות הספרים העמוסים בחנויותיהן. קשה יהיה להמעיט בערכו של הספר שלפנינו ובתרומתו לחקר תולדות הספר והרגלי הקריאה של יהודי מזרח אירופה. מעתה אי אפשר יהיה לערוך מחקר כלשהו בנושא מבלי להתייחס לספרה החשוב של חגית כהן.

נתן כהן